

Тема 1. Історія риторичного мистецтва й реалії сьогодення

Проблемні питання

1. Риторика як наука.
2. Риторичні школи Античності й Середньовіччя.
3. Структура, основні поняття та закони класичної риторики.
4. Історичні паралелі й сучасні закони розвитку неориторики: дієві закони й правила.

Рекомендована література

Основна

1. Абрамович С.Д. Риторика і гомілетика. Чернівці : Олді, 2020. 123 с.
2. Абрамович С.Д., Гураль М.И., Чикарькова М.Ю. Риторика. Ч.1. Історія розвитку риторики. Чернівці : Олді, 2018. 716 с.
3. Мацько Л. І. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 311 с.
4. Онуфрієнко Г. С. Риторика : [навч. посіб.]. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
5. Сагач Г.М. Риторика. Київ : Вища школа, 2021. 215 с.

Додаткова

1. Андерсон К. Успішні виступи на TED. Рецепти найкращих спікерів. Київ : Наш Формат; 2016. 256 с.
2. Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі: монографія. Черкаси: БрамаУкраїна, 2008. 400 с.
3. Зінссер В. Як писати добре. Класичний посібник зі створення нехудожніх текстів. Київ : Наш Формат, 2022. 288 с.
4. Лівін М. Сторітелінг для очей вух і серця. Київ : Наш Формат, 2020. 184 с.
5. Флемінг К. Говорити легко та невимушено. Як стати приємним співрозмовником. Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 202 с.
6. Чалдіні Р. Психологія впливу. Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 752 с.
7. Gallo. Talk Like TED. The 9 Public Speaking Secrets of the World's Top Minds. Pan MacMillan 288 p.

Інформаційні ресурси

1. Мацько Л. І. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 311 с. URL: https://org2.knuba.edu.ua/pluginfile.php/38856/mod_resource/content/2/Риторика%20Посібник%20Мацько.pdf

2. Онуфрієнко Г. С. Риторика : [навч. посіб.]. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk/sk724974.pdf>
3. Сагач Г.М. Риторика. Київ : Вища школа, 2021. 215 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sahach_Halyna/Rytoryka

1. Риторика як наука.

Термін «риторика» (із давньогрецького *rhetorike* -мистецтво красномовства), хоч і виникнув у Давній Греції понад дві тисячі років тому, ніколи не відзначався однозначністю тлумачення. Віддавна співіснували два підходи до сприйняття риторики: з *одного боку*, Платон, Сократ, Аристотель визначали риторику як мистецтво переконання, розвиваючи концепцію змістовної риторики, одним із головних компонентів якої була ідея (логос); *а з іншого боку* – школа Квінтіліана, представники якої розглядали риторику як мистецтво прикрашання мовлення. Звідси отримала свій розвиток формальна, схоластична риторика, для якої знання предмета мовлення не було обов'язковою умовою. На різних етапах розвитку риторику визначали як *мистецтво промов, мистецтво переконання, мистецтво говорити добре, мистецтво прикрашення мови, наука успіху, наука породження тексту тощо*.

Риторика - це наука про майстерність публічного виступу, переконання та якісного висловлювання думок, тобто наука переконання засобами мови. Насамперед риторика — це наука лінгвістична, тобто мовознавча, більше того — живомовна. Такою вона виникла у Давній Греції, і на це розраховані всі її правила.

Риторику, за Г. Сагач, образно можна уявити як риторичне дерево:

- квіти – мовні засоби, як роблять виступ виразним і ефектним;
- крона дерева – листя, тобто слова, у які оратор «одягає свій виступ»;
- дрібніші гілки – підпитання, на які поділяють кожне питання теми;
- основні гілки – основні питання плану (3 гілки в класичній риториці);
- стовбур – тема виступу (основна проблема ораторського мовлення);
- корінь дерева (прихований від очей аудиторії) – причина виступу (прагнення прославитися, фінансові інтереси, корисність аудиторії)¹.

Риторичний трикутник «оратор – промова – слухач».

¹ Сагач Г. М. Риторика: навч. посіб. для студ. і вищ. навч. закладів / Г. М. Сагач. – Вид. 2-ге перероб. і доп. – Київ : ВД «ІнЮре», 2000.– С.62.

2. Риторичні школи Античності й Середньовіччя

Грецька (аттична) риторика

Риторичне вчення давніх греків дійшло дотепер у двох варіантах: теоретичні праці для навчання ораторського мистецтва (Горгій, Платон, Аристотель), взірці промов (Перікл, Лісій, Демосфен).

Розвиток риторики в Стародавній Греції (V-IV ст. До н.е.) пов'язаний з епохою софістики. Софісти (у перекладі з гр. – учителі мудрості) вважали, що можна говорити лише про переконливість думки, а не про її істинність, отже, істинною буде та думка, яка переконливіша. Софісти використовували два основні способи впливу: *мистецтво міркування (діалектика)* й *мистецтво спілкування (риторика)*. Хто оволодівав цими мистецтвами, той домагався успіху в тогочасному демократичному суспільстві Афін. У зв'язку з цим зростала роль риторики як науки переконання.

Передумовами розвитку риторики в Давній Греції вважають:

- змагальність (греки любили змагання: на Олімпійських іграх організовували не лише спортивні змагання, а й мистецькі);
- усна традиція ліричної й епічної поезії. Про це свідчить текст «Іліади» Гомера, у якому подано виступи царів перед воїнами й інші зразки ораторської прози;
- демократичний устрій Стародавньої Греції (верховий суд, народні збори і рада п'ятисот).

Першим з великих ораторів Афін був Перікл. Із відомих риторів Афін історики називають Горгія, який винайшов т.звані «*горгійські фігури*»- засоби, якими оратор може, насолоджуючи душу читача й приспавши його розум («обман думки») вести його за собою. «Батьком красномовства» у Давній Греції був Ісократ – знаменитий теоретик, практик і викладач риторики в Афінах, майстер урочистих промов. Він відкрив першу в Афінах риторичну школу, у якій прагнув формувати в учнів індивідуальний стиль мовлення.

Сократ збагатив жанри риторики усними бесідами, зокрема політичною полемікою. Основною ознакою риторики Сократа була іронія – прихований глум. Сократова *іронія* полягала в тому, що він системою дотепних запитань заганяв суперечників у глухий кут, які, зрештою, починали самі собі

заперечувати. Для бесід Сократа головним було дотримання логічного принципу – наступне має впливати з попереднього.

Платон, учень Сократа, продовжив ідеї свого вчителя, узагальнивши його досвід у творах «Протагор», «Горгій», «Федр», «Софіст», «Апології Сократа». Платон уперше звернув увагу риторів на психологію слухачів і розробив теорію сприймання, пов'язав логіку зі знанням душі. Платон заснував у саду грека Академа школу, яка називалася Академією, а її учні – академіками. Перевага надавалася усним формам викладання. Проіснувала ця Академія 9 століть.

Демосфен доповнив арсенал риторичної техніки власними засобами: жвавістю думки, дотепністю, іронією, пародіюванням, етичними антитезами, риторичними запитаннями. Членування періодів, довгі склади і ритми, евфонія кінцівок робили мову Демосфена плавною і приємною. Улюбленими тропами оратора були метафора й гіпербола.

Аристотель, давньогрецький філософ, теоретик красномовства, учень Платона, на відміну від попередників, визначив загальні закони красномовства, створив теоретичне вчення про принципи досягнення прекрасного у сфері мовотворчості. Риторичне вчення Аристотеля викладене у двох трактатах: «Риторика, або мистецтво риторики» і «Поетика». Аристотель любив ті тропи і фігури, які могли напружувати думку, які треба було розгадувати, і такими вважав порівняння, дотепи. Обережно ставився до іронії й гіперболи. Аристотель також збагатив техніку риторики такими прийомами, як ампліфікація (нагромадження в реченні епітетів, синонімів, однорідних членів); доповнення означень антитезами; перебільшення з метою надати діям величі і краси, спільні місця тощо. Майстерність та ефектність риторики, за Аристотелем, забезпечують: логічні докази; моральні докази; емоційні впливи.

Римська (азіанська) риторика

Для давньоримської риторики характерними були такі ознаки як інвективність, тобто розвінчуваність, і афористичність. Видатним давньоримським оратором був Марк Цицерон (був адвокатом сицилійців у боротьбі проти корупції). У праці «Про оратора» він, використовуючи риторичний досвід греків, створює ідеал оратора, який мусить бути уважним,

мати прекрасну пам'ять, гартувати волю. Пророчими стали слова Цицерона про римське красномовство, сказані в цьому творі: Красномовство – завжди супутник миру, товариш спокою і дитя впорядкованої держави. Полемізуючи з тими, хто прагнув до класичної чистоти, Цицерон стверджував, що оратор має володіти всіма стилями красномовства: *істинно красномовний той, хто звичайні речі виражає просто, великі – велично, а середні – помірно.*

Квінтіліан – автор оригінальної системи виховання оратора, викладач риторики. У книзі «Дванадцять книг риторичних настанов» Квінтіліан сформулював поради, як будувати заняття в риторичній школі, якими мають бути риторичні вправи, як будувати виступ, як навчитися виступати експромтом; докладно описав п'ять основних розділів риторики: знаходження, розташування, словесне вираження, запам'ятовування та проголошення.

Християнське красномовство

Антична й християнська риторики (гомілетика) докорінно відрізнялися: в античності мовлення – це вираз думки, у християнстві – вираз істини; в античності не існувало авторитетів, у християнстві авторитет – Святе Письмо. У риторичному трикутнику «оратор – промова – слухач» антична риторика переважно зосереджувалася на промові, а християнська – на слухачеві. Основним жанром риторики в епоху Середньовіччя стає проповідь, яка становила цитування та роз'яснення Євангелія з повчальною метою.

Розвиток Західної і Східної імперій призвів до розходження між християнськими церквами Заходу і Сходу, унаслідок чого утворилося західне (європейське) і східне (візантійське) красномовство.

Представником західного красномовства є Блаженний Августин, чий твір «Про християнську доктрину» вважають класикою гомілетики як християнської науки. Погляди Аврелія Августина на предмет риторики можна звести до п'яти основних положень: 1) загальна риторика є корисною, але не обов'язковою. Християнинові достатньо знати Святе Письмо й церковну літературу, а проповідникові коментувати писання з погляду догматичного та морального; 2) для проповідника і для ритора важливо мати мудрість; 3) бажано говорити красиво; 4) варто дотримуватися трьох стилів мовлення: високого, середнього й

низького, які існують ще з античних часів; 5) у гомілетичі розрізняє натхнення Святого Духа та допомогу Божої Благодаті.

Класиками східного (візантійського) красномовства вважають Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. У проповідях цих християнських ораторів органічно поєдналися риторичні традиції античності та біблійний ліризм.

У добу Середньовіччя риторика була надбанням християнської церкви: ораторське мистецтво розвивалося на церковних кафедрах, в університетах та судах, а от політичне красномовство в цей період майже не існувало. Світське ж красномовство в середні віки зводилося до панегіриків на честь правителів. Середньовічну риторичу поділяли на змістову (логос), прикрашальну (епідейктичну), формальну (схоластичну).

Вітчизняна риторика

Формування ораторського мистецтва в Україні відбувалося ще в період Київської Русі, а важливим чинником цього слугувало прийняття християнства. У риторичі Київської Русі дослідники виділяють два основні піджанри: дидактичний (повчальний) та панегіричний (урочистий). *Варто зазначити, що тоді будь-яку промову називали словом.*

Видатним оратором Київської Русі був митрополит Іларіон. «Слово про закон й благодать» засвідчило його високий духовний талант, майстерне володіння словом. Твір має оригінальну побудову: вступ, звертання, пояснення (іудейська віра – закон, а християнська – благодать), воздання хвали Володимирові за хрещення Русі, Ярославу Мудрому – за розквіт рідної землі. «Слово...» Іларіона складене високим експресивним стилем, густо орнаментоване стилістичними засобами: символами, епітетами, паралелізмом, антитезою, метафорами.

До проповідників та письменників давньоукраїнської доби належав і князь Володимир Мономах. Його «Повчання», звернене до власних дітей і молоді, а також молитви та лист до князя Олега Святославича не втратили актуальності й нині, тому що в них сформульовані основні засади не стільки княжої, скільки народної моралі.

Кирило Туровський (1130–1182 рр.) – автор численних слів, повчань, послань, молитов. Він володів надзвичайним ораторським і поетичним талантом, за що в народі був прозваний другим Златоустом. У проповідях використовував яскраві образні засоби: епітети, метафори, паралельні порівняння, антитези. Кирило Туровський радив бути уважним до слова, шукати відповідні слова у рідній мові для прикрашання достойних діянь.

Другий період піднесення риторики в Україні припадає на кінець XVII–початок XVIII ст. У цей період риторику як навчальну дисципліну викладають у Києво-Могилянській академії – осередку освіти й культури в Україні: тут сформувався один із центрів філософської думки (Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, Й. Кроковський, М. Козачинський, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін.), склалася літературна й поетична школа (К. Сакович, Л. Баранович, Д. Туптало, Ф. Прокопович, М. Довгалевський та ін.), розроблялася теорія українського поетичного мистецтва (Ф. Прокопович, М. Довгалевський, Г. Кониський та ін.).

Найвидатнішими проповідниками й риториками-педагогами цього періоду були Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський (*розробив теорію новомодного красномовства: його вважають основоположником барокової проповіді в Україні. У 1659 р. він видав книгу проповідей «Ключ розуміння» з теоретичною частиною «Наука, або Спосіб зложення казання». І. Галятовський пропонує кожному, хто хоче*

«казання учинити», обрати тему казання, що має складатися з трьох частин: перша – ексордіум (початок); друга – нарація (оповідь); третя – конклюдія (кінець). Описавши призначення кожної частини і зв'язок між ними, автор називає основні джерела, з яких можна брати матеріал: Біблія, життя святих, праці великих проповідників, а ще історії та хроніки, книги про людей, природу, звірів – усе це нотувати й ампліфікувати до своєї теми. Свою теорію красномовства І. Галятовський втілює у книзі проповідей про чудеса Марії Богородиці «Небо нове» (1665 р.).

Найповніше барокові риторичні тенденції відобразилися в ораторській прозі талановитого українського письменника й культурно-освітнього діяча Антонія Радивиловського (він автор двох збірок проповідей, а його авторські проповіді мали чітку будову: вступ (ексордіум) містив інформацію про подію з якоїсь релігійної книги, щось принагідне зауважувалося про світські справи; в основній частині (нарації) викладали суть проповіді, висновки (конклюдії) – містили узагальнення сказаного і повчання. Як теоретик вітчизняної риторики А. Радивиловський розробляв методичку складання і виголошення проповідей, визначав завдання ораторів, склад аудиторії).

Найвидатнішим ритором і найкращим українським оратором кінця XVII–початку XVIII ст. по праву вважають Феофана Прокоповича. Він залишив велику наукову, публіцистичну та художню спадщину, у якій значна частина належить риторичі. Праця Ф. Прокоповича «Про риторичне мистецтво» («De arte rhetorica») – основна частина його риторичного курсу, складовими якого є розроблення стилів і жанрів, композиції текстів, способів словесного вираження, риторичних фігур. Ф. Прокопович описав усі види судових, дорадчих, похвальних промов, які були поширеними й актуальними в тогочасному суспільстві, усі його рекомендації й риторичні поради спрямовувалися на досягнення ефективності промов.

Перебування України в складі Російської та Австро-Угорської монархій не сприяло розвитку риторики у XVIII–XIXст. Видатним церковним та політичним оратором першої половини XIX ст. був Г. Якимович – автор численних проповідей. Серед українських знавців риторики варто назвати К. Зеленецького, М. Максимовича, В. Антоновича. К. Зеленецький розробив оригінальне розуміння творчого акту в словесній дії, переборов абстрактний розподіл слова й думки в процесі «породження думок», розвивав ідеї логічної культури оратора. На рубежі XIX–XX ст. з'являються досить популярні в той період політичні пропагандисти М. Міхновський (адвокат, політик, один із організаторів Української народної партії), Є. Чикаленко (голова Товариства українських поступовців), С. Єфремов (публіцист, політик, літературознавець, він обґрунтував українську національну ідею). Особливим авторитетом користувався М. Грушевський – провідний діяч держави та національної освіти, видатний науковець, публіцист.

Зміни соціально-політичної та ідеологічної ситуації в країні, особливо в роки культу Сталіна, зумовили занепад розвитку риторичної науки. Відродження інтересу до мистецтва слова відбулося наприкінці XXст.: інтенсивно розвивається політичне красномовство, активізується церковне красномовство, зростає популярність юридичної освіти, що, зі свого боку, зумовило потребу у вивченні риторики.

3. Структура, основні поняття й закони класичної риторики

Мистецтво переконувати реалізується через такі основні загальні поняття риторики: **логос, етос, пафос.**

У давньогрецькій мові слово **logos** означало дві групи понять: а) слово, мова, мовлення і б) поняття, думка, розум, а точніше – єдність понять обох груп як всезагальну закономірність. Логос як основна категорія класичної риторики покликаний воєдино подавати думку й слово, що практично означало: слово має зміст, воно має йти від розуму й апелювати до нього. **Логос слугує критерієм істинності.** У сучасній риториці логічність є однією з основних ознак промови й тексту. Вона реалізується через можливість вибору в мовному викладі послідовності міркувань, несуперечності тез і положень промови, у доцільності співвідношень, якщо реальність диктує суперечливі положення.

У давньогрецькій мові слово **ethos** означало звичай, звичка, характер, норов (від нього походить і сучасне слово етика) і в античній риториці спочатку вживалося як ознака до слова оратор, а потім закріпилося в риториці як її **моральний принцип і слугує критерієм щирості.** Етос є основою формування риторичного ідеалу. Як одна з основних категорій класичної риторики *етос визначав зразкову суспільну й особисту морально-етичну поведінку оратора.* Антична риторика широко послуговувалася поняттям етосу, виховувала високу мораль (гідність, чесність, справедливість, порядність). Розвиваючи засади античної риторики, Феофан Прокопович подавав етос риторики як види чеснот: *мудрість, справедливість, хоробрість, поміркованість.* Кожна з цих чеснот описувалася як комплекс рис промовця, правил поведінки і дій, які мають вести до вдосконалення моралі й етики особистості.

Пафос (гр. pathos — пристрасть, почуття) — це інтелектуальне, вольове, емоційне устремління мовця (автора), яке виявляється і в процесі мовної комунікації, і в його продукті — тексті. Пафос є фактом життя. Певні справи, погляди, ідеї можуть настільки оволодівати особистістю людини, що стають пристрастю (пафосом) її життя, творчості чи суспільної або виробничої діяльності.

Ці три основоположні категорії класичної риторики можна визначити як три важливі наукові критерії, успадковані й іншими філологічними (і не тільки)

науками, що розвинулися дотично до риторики: критерій істинності (логос), критерій щирості (етос), критерій відповідності мовної поведінки (пафос).

Сучасна риторика, оперта на класичні риторичні зразки – це вивчення й опис усіх видів риторичної діяльності від задуму, ідеї до породження тексту, виголошення його й релаксації. Усе це є предметом п'яти розділів класичної риторики: **інвенції, диспозиції, елокуції, меморії та акції**.

Інвенція (лат. *inventio* – винахід, вигадка) – це перший розділ класичної риторики, у якому розробляють етапи задуму, намірів, ідей, формулюють гіпотезу майбутнього виступу. На цьому етапі промовець має систематизувати власні знання про предмет промови, потім зіставити їх зі знаннями про інші і визначитись, який предмет і в якому обсязі промовець може подати у виступі. Основне в інвенції – доречно вибраний предмет розмови і намір розкрити його так, щоб досягти здійснення задуму.

Диспозиція (лат. *dispositio* – розташовую, розміщую) – це другий розділ риторики, у якому формулюють основні поняття про предмет виступу і визначають правила оперування поняттями. Основне призначення диспозиції – запропонувати низку несуперечливих положень. Диспозиція пропонує також логічні операції, які знімають суперечливість визначень.

Елокуція (лат. *eloquor* – висловлююсь, викладаю) – третій розділ класичної риторики, у якому розкривають закони мовного вираження предмета спілкування. Елокуція – це використання мовних засобів, що здатні трансформувати основні значення слів у переносні (тропи), і мовних засобів, які здатні перетворювати значення синтаксичних структур та елементів думки. На етапі елокуції розвинулось учення про стилі. Тому цей розділ риторики називають найкрасивішим і найефективнішим. Саме він приводить мовця до мети.

Елоквенція – підрозділ елокуції, у якому досліджують фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури). Цю частину по праву називають серцевиною красномовства.

Меморія – (лат. *memoria* – пам'ять) – це наступний розділ риторики, призначення якого – допомогти ораторові запам'ятати зміст промови, щоб не

розгубити не тільки фактичну інформацію, а й образність, цікаві деталі. Його можна назвати тренуванням пам'яті. По сучасному це можна визначити як збагачення і впорядкування «банку даних».

Акція – (лат. actio – дія, дозвіл) – п'ятий розділ класичної риторики, призначення якого – підготувати оратора зовнішньо і внутрішньо до виступу. Це – найважливіший і найвідповідальніший етап риторичної діяльності оратора, адже за короткий період має реалізуватися вся тривала попередня робота й привести до очікуваної мети. Оратор має зовнішньо добре виглядати, справляти приємне враження дикцією, силою звучання голосу, тоном, умінням тримати паузу, мімікою, жестами тощо.

Закони риторики

Визначають сім основних законів риторики: *концептуальний закон, закон моделювання аудиторії; стратегічний закон; тактичний закон; мовленнєвий закон; закон ефективної комунікації; системно-аналітичний закон.*

Перший закон (концептуальний) – формує й розвиває в людині вміння всебічно аналізувати предмет дослідження й вибудовувати систему знань про нього (задум і концепцію).

Другий закон (закон моделювання аудиторії) формує й розвиває в людині вміння вивчати в системі три групи ознак, які позначають «портрет» будь-якої аудиторії: соціально-демографічні; соціально-психологічні; індивідуально-особистісні.

Третій закон (стратегічний) формує й розвиває в людині вміння розробляти програму діяльності на підставі створення концепції з урахуванням психологічного портрета аудиторії:

- визначення цільової установки діяльності (навіщо?);
- виявлення й дослідження суперечностей у досліджуваних проблемах;
- формування тези (головної думки, власної позиції).

Четвертий закон (тактичний) формує й розвиває в людині вміння працювати з фактами та аргументами, а також активізувати мисленнєву

діяльність співрозмовників (аудиторії), тобто створити атмосферу інтелектуальної й емоційної співтворчості.

П'ятий закон (мовленнєвий) формує й розвиває в людині вміння володіти словом. Мовленнєвий закон передбачає вираження думки в дієвій словесній формі (ДСФ). ДСФ становить систему комунікативних якостей мовлення (правильність, точність, чистота, багатство, логічність, виразність, ясність, образність, доцільність тощо).

Шостий закон (закон ефективної комунікації) формує й розвиває в людині вміння встановлювати, зберігати і закріплювати контакт з аудиторією як необхідну умову успішної реалізації продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Сьомий закон (системно-аналітичний) формує й розвиває в людині вміння рефлексувати (виявляти й аналізувати власні відчуття, щоб навчитися робити висновки з помилок і здобувати цінний життєвий досвід) і оцінювати діяльність інших, тобто визначатися, як допомогти іншому ефективніше здійснювати його діяльність, а також навчитися бачити цінний досвід іншого.

4. Історичні паралелі й сучасні закони розвитку неориторики